

ПРИЩЕПА О.

«МІСЦЯ ЗУСТРІЧІ»: КУЛЬТУРНЕ ДОВКІЛЛЯ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.). – РІВНЕ, 2019. – 688 С.

Питання визначення регіональних особливостей урбанізаційних процесів та формування модерного міського освітньо-культурного простору належать до одних із пріоритетних напрямів вивчення українського міста в XIX – на початку XX ст.¹ «Піняві струмені»² модернізації своєрідно заломлювалися у соціокультурному середовищі провінційних міських поселень: її віяння – комерціалізація й технологізація, поява (та масовізація) нових культурних потреб і пропозицій, заходи щодо їх регулювання з боку держави та національних еліт – мали кореспондувати з вагою патріархальних звичаїв

і релігійних настанов, складними місцевими формами міжетнічних та соціальних комунікативних практик, освітніх традицій, витворюючи власний темп переходу від сільського до міського способу життя.

Саме цій складній і багатоаспектній тематиці присвятила нову працю рівненська дослідниця Олена Прищепка, відома своїм вивченням містотворчих та культурних процесів на Волині³. У рецензованій монографії порушується маргінальна у вітчизняному історичному містознавстві проблематика малих (провінційних) міст, аналізуються багатолінійні процеси формування модерного освітньо-культурного довкілля в повітових і заштатних містах та містечках Правобережжя. Дисциплінарний напрям своїх наукових пошуків історикиня відносить до галузі містознавчих, урбаністичних студій, перехресну дослідницьку стратегію шукає в полі «нової» культурної історії. Можна додати, що студія має міждисциплінарний характер і зачіпає проблемні питання книго-, мистецтвознавства, полоністики, юдаїки, історії освіти, церкви, просторової та регіональної історії.

Авторка синтезувала попередній науковий доробок і доповнила його інформацією широкого кола джерел – статистики, періодики, публіцистики, художніх текстів, епо-документів. Крім опублікованих, звернулася до матеріалів, що відклалися в дев'яти архівосховищах України і двох – Литви (Литовського державного історичного архіву й відділу рукопису бібліотеки Вільнюського університету), а також фото- та документальних колекціях Рівненського обласного краєзнавчого, Волинського краєзнавчого музеїв.

Розлогі хронологічні межі дослідження вможливили аналіз культурних процесів в їх динаміці. Це відбилося на структуруванні праці, яка складається з чотирьох розділів: «Формування мережі культурно-освітніх закладів та осередків

¹ Історіографічний огляд див.: Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.). – К., 2019. – С.10–26.

² Підмогильний В. Місто. – Х., 2017. – С.167.

³ Прищепка О. Вулицями старого міста: топономічні дослідження з історії Рівного. – Рівне, 1997. – 151 с.; Її ж. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 224 с.; Її ж. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне, 2010. – 287 с.

(остання чверть XVIII – перша чверть XIX ст.), «Зміни культурного доквілля після Листопадового повстання 1830 р.», «Прояви модернізації в освітньо-культурному середовищі між Січневим повстанням 1863 р. та революцією 1905 р.», «Трансформації освітньо-культурного середовища (1907–1914 рр.)».

Часовий вимір у дослідженні доповнений багатоплановим просторовим. Авторка редує «фізичний простір»⁴ розгортання міського культурного проекту: на її погляд, із понад 300 містечок, 40 повітових міст і кількох позаштатних лише частина «за інтенсивністю культурного життя могла претендувати на статус справжнього міста», інші залишалися домодерними (с.19). Паралельно О.Прищепу концептуалізує поняття «міського освітньо-культурного доквілля (середовища)», яке «охоплює і середовище окремо взятої людини – представника міського соціуму, і середовище всіх містян» та існує завдяки численним людським взаєминам представників різних соціальних, етнорелігійних, професійних та інших спільнот» (с.21–27). Аналіз осередків освіти й культури як просторів перетину («місць зустрічі») культурних комунікацій мешканців провінційних міст (с.9) став авторським внеском у розробку проблематики: такий спосіб її осмислення надає можливість відійти від усталеної схеми розгляду лише інституційних змін у мережі освітніх та культурних установ. Одним з інструментів дослідження міського культурного простору крізь призму формування соціокультурних зв'язків представників різних прошарків міського соціуму є застосування методу мережевого аналізу⁵.

Вивчаючи культурні трансформації часів модернізації, О.Прищепу послуговується поняттям «креативної міської культури», обґрунтовуючи його у вступі як тип сформованої в міському середовищі світської, секуляризованої культури, суголосної з просвітницькою риторикою, тобто націленої на засвоєння і практичне використання «корисних», «загальнодоступних» знань та наукових відкриттів. Дослідниця пояснює, що під назвою «високої культури», як упорядковану й стандартизовану систему ідей, такий тип культури трактує Е.Геллнер (с.18). Рушієм культурного розвитку авторка вважає «культурні новації», які передавалися від еліт до простолюду, від центру до провінції, де «картина культурного життя, на перший погляд, була позбавлена яскравих фарб і виразної динаміки, та все ж залишалася відкритою до культурних новацій, запозичених зі столичних міст й адміністративних центрів українських губерній» (с.8–9). За твердженням дослідниці, «креативну міську культуру було під силу продукувати лише освіченій міській еліті», а її паростки співіснували з традиційною культурою етнічних спільнот (с.24–25). Такий підхід залишає ряд питань щодо визначення параметрів «модерності» та співвідношення «креативної» («високої») міської культури й масової/популярної⁶. Приміром, незрозуміло, чи можна вважати «модерними» культурні вимоги «невибагливої» публіки з простолюду, протиставлені запитам «вишуканої» освіченої міської еліти (с.268). При тому представлений у праці культурний світ не виглядає одновалентним, зокрема підрозділ 4.4 присвячено характеристиці «масових культурних заходів».

⁴ Котенко А. Повернення простору // Український гуманітарний огляд. – Вип.15. – К., 2015. – С.54.

⁵ Колесник І. Гоголь: Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. – К., 2009. – 596 с.

⁶ Приміром, Т.Гундорова відзначає, що згідно з концепцією історика масової культури Д.Сторі, поняття «високої» культури з'являється лише у другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком модернізму та спробами урбаністичної еліти вибірково привласнити та інституційно відділити частину культури від сфери популярних розваг, а також завдяки підкресленню особливої (культурно набутої) естетики сприйняття, до якої широкі маси були неспроможні. Культурне домінування, що ним наділяється у цих умовах еліта, розгортається через творення ідеальних культурних моделей, якими стають модерністська «вища» культура, популярна культура та фольклор (народна культура) (див.: Гундорова Т. Кітч і література: травестія. – К., 2008. – С.50, 68–70). Про ієрархічність класичних культурних інституцій (університетів, музеїв, театрів), сформованих наприкінці XIX ст., пише бельгійський соціолог П.Гілен (див.: Гілен П. Перформування спільного міста: На перетині мистецтва, політики й громадського життя / Пер. з англ. Я.Стріхи, Ю.Дідохи, Т.Родіонової, В.Ядухи. – Х., 2019. – 120 с.).

Стрижневим компонентом культури міського довкілля авторка називає освітні заклади. Узагальнює значний фактографічний матеріал щодо особливостей запровадження та співвідношення їх різних типів, зміни кількості та якості. Звертає увагу не лише на освітню мережу, сформовану за сприяння російської влади, а й на польську і єврейську присутність в освітньо-культурному просторі міста. Дослідниця висвітлює різноманіття польських освітніх осередків – державних, приватних, світських, духовних, початкових, середніх, легальних, таємних. Характеризує систему традиційної єврейської релігійної освіти, відзначаючи роль кагалу в її підтримці, а також вплив на неї хасидизму та просвітницького руху Гаскала. Підкреслює, що шкільна мережа на рівні з синагогами постала одним із підґрунть культурного світу євреїв. Незаперечною заслугою науковиці можна вважати систематизацію відомостей про розвиток приватної освіти (на дому та в пансіонах) і складання соціо професійного портрета домашнього вчителя.

Згідно з обраним теоретичним вектором, у центрі уваги авторки – аналіз «багатоканальної культурної комунікації» в освітній сфері. Вона виділяє два напрями культурної взаємодії: «внутрішній» – із тяжінням усіх зацікавлених осіб до школи, та «зовнішній» – із виходом за межі територіального простору (взаємини шкільних колективів із міською спільнотою). У характеристиці «внутрішнього» кола комунікацій простежує зміни у становому, етнорелігійному й соціальному складі вчителів та учнів, динаміку їх культурних пріоритетів, характер стосунків між представниками різних етнічних груп. Окреслюючи контекст розгортання «зовнішніх» комунікацій колективів навчальних закладів із міським загалом (державними й самоврядними інституціями, меценатами, духівництвом, офіцерством, власниками друкарень і книгарень та ін.), О.Прищепка підкреслює значення позаурочної роботи, доброчинності, організації спільного відпочинку, дозвілля. Мікроаналіз соціокультурної взаємодії в освітній сфері прекрасно репрезентований розглядом комунікаційних практик Волинської гімназії/ліцею та їх ролі у формуванні освітньо-культурного середовища Кременця в першій половині XIX ст.

Єднальною ланкою міського освітньо-культурного довкілля дослідниця вважає книгу, зупиняючись на складанні інфраструктури поширення книжкової культури. Простежує динаміку появи та репертуару російських, польських, єврейських, українських друкарень і бібліотек (офіційно дозволених, нелегальних, заснованих з ініціативи держави, релігійних громад, громадських об'єднань або приватних осіб). Важливим засобом розширення міського читацького середовища називає влаштування народних читань, літературних бесід як форми позаурочної роботи в навчальних закладах, а з другої половини XIX ст. – особливий об'єкт піклування й контролю з боку держави, церкви, інтелігенції.

У праці наголошено на вазі інформації у пришвидшенні темпів міського культурного життя. Доведено, що зростанню читацької аудиторії сприяли не лише «книжкові» канали комунікації, а й поширення календарів, довідників, рекламних буклетів, періодичних видань. Просторами доступу до інформації ставали локації пересувної і стаціонарної торгівлі (продажі у книгарнях, кіосках, на вулицях, ярмарках, залізничних станціях), спеціальні вітрини для оголошень тощо. Зростанню ролі інформаційного складника сприяла поява телеграфу, телефону, але для малих міст значущим був розвиток поштової служби, що стимулювало передплату друкованих видань, поширення й урізноманітнення практик листування.

Неписьменність більшої частини міського населення та обмежений доступ преси у провінцію підживлювали комунікації у сфері дозвілля. Із кінця XVIII ст. простором налагодження соціокультурних контактів у провінційних містах ставали аматорські, а згодом і професійні театральні дійства (відбувалися на ярмарках,

у школах, шляхетських маєтках, стаціонарних театрах). Дослідниця стверджує, що з ними міське населення стикалося частіше, ніж із книжкою, а заснування стаціонарних театрів стало чинником формування широкої за соціальним складом «нової міської публіки».

Наприкінці XIX ст. з'явилися нові культурні майданчики – художні та сільськогосподарські виставки, музеї, екскурсії. Культурним середовищем розгортання навчальної, видавничої, музейної, бібліотечної, благодійницької комунікації містян стали добровільні та контрольовані державою громадські об'єднання – корпоративні клуби, православні братства, сільськогосподарські й добродійні товариства, товариства у сфері культури та науки, комітети попечительств про народну тверезість. Демократизації простору міського культурного довкілля сприяло поширення практик проведення спортивно-масових заходів, народних читань і народних гулянь, перегляду циркових постановок і кінострічок.

У монографії деталізовано тему розмивання меж поміж елітарною й народною культурами внаслідок формування в містах спільної інфраструктури (міських садів, парків тощо)⁷. Дослідниця доводить, що спеціально облаштовані майданчики для публічних комунікацій з'являлися передусім у більших провінційних містах, таких, як Рівне, Вінниця. Серед нових міських інфраструктурних об'єктів виокремлює народні дома («багатофункціональні інституції культури»), під дахом яких одночасно могли розгортати діяльність кілька культурних установ.

У всіх розділах книги приділено увагу ґендерній складовій освітньо-культурного середовища, жінки репрезентуються не лише як реципієнти освітніх і культурних продуктів, але як «агенти поширення знань» (с.301).

О.Прищепка робить спробу показати «цілісність і водночас сегментованість» міського освітньо-культурного простору (с.7), в якому поряд із практиками соціокультурної взаємодії існували соціальні бар'єри обмеження доступу до освітніх і культурних послуг, а також проблеми культурного розмежування етнічних спільнот. За авторським спостереженням, спроби творення «культурних світів» кожною етнічною громадою окремо активізувалися в 1905–1907 рр. (с.418). Етнічну сегментованість правобережних міст і містечок маркувало поширення громадських товариств, які об'єднували представників лише однієї етнічної спільноти, випуск ними власних періодичних видань та реалізація масових культурних проєктів.

Авторка вказує на ізолюваність культурного життя єврейської етнічної спільноти, зусилля зі збереження традиційної освітньої системи через побоювання втрати ідентичності. У намаганнях імперської влади «вмонтувати» цю етнічну групу до міського культурного довкілля вбачає спонукання до лояльності імперії. Розглядає чинники зростання кількості євреїв, які вирішували здобувати освіту, культурні послуги за загальноімперськими стандартами. У праці згадано про ринкові контакти єврейського та українського населення, але, видається, було б доречно окреслити й напрями українсько-єврейського міжкультурного діалогу⁸ в малих містах.

Зацікавлення викликає питання культурних зв'язків між православною та унійною церквами⁹. Серед наведених прикладів українсько-польської взаємодії –

⁷ Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К., 2005. – С.24.

⁸ Див., напр.: Шкандрій М. Євреї в українській літературі: Зображення та ідентичність / Пер. з англ. Н.Комарової. – К., 2019. – 352 с.; Петровський-Штерн Й. Анти-імперський вибір: Постання українсько-єврейської ідентичності / Пер. з англ. П.Грицака, М.Климчука, наук. ред. Я.Цимбал. – К., 2018. – 432 с.

⁹ Так, Я.Ісаєвич відзначав існування таємної співпраці унійної Почаївської та православної Києво-Печерської друкарень наприкінці XVIII ст. (див.: Ісаєвич Я. До характеристики культури доби бароко: василіанські освітні осередки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.12. – Л., 2004. – С.195–206). М.Яременко стверджує, що православні священики Правобережжя користувалися греко-католицькими

формування в навчальних закладах провінційних міст хлопоманських гуртків, намагання Й.Волошиновського налагодити випуск періодичних видань подільської «Просвіти».

Орієнтація на еліту як рушія культурних новацій зумовлює спосіб виокремлення авторкою суспільних сил, котрі ставали центром формування освітньо-культурного довілля міст і містечок Правобережжя. Дослідниця підкреслює культуртреґерську роль польської шляхти в поширенні просвітницьких стратегій освіти та різноманітних культурних ініціатив, значення маєтків знаті як центрів культурних взаємин. Важливе місце у фінансовій підтримці й реалізації культурних проєктів, особливо з останньої третини XIX ст., відводить муніципальній владі та органам міського самоврядування, підкреслюючи амбівалентність їхньої позиції, яка відображала інтереси громади, але водночас була зав'язана на виконанні вказівок центральної влади. Серед творців міського культурного довілля також розглядає «міську інтелігенцію» – «нечисленну когорту» містян із середньою й вищою освітою, яка становила 2,3–3% всього міського населення (с.355–356).

О.Прищепя порушує складне питання двоїстого впливу культурної політики Російської імперії на формування освітньо-культурного довілля малих міст Правобережної України, наголошуючи, що з кінця XVIII ст. держава перебувала в пошуках «прийнятної освітньої моделі, здатної поєднати державний контроль над навчальними закладами з реалізацією просвітницької ідеї загальнодоступних знань» (с.49). Історикиня розглядає імперський чинник у розбудові освітніх і культурних інституцій та змінах фізичного простору. Відзначає, що розширення шкільної мережі, хоч і йшло обіч з російщенням, пришвидшило втягування в «орбіту освіти» міського простолюдю та жіноцтва (с.419).

Зворотним боком «модернізації згори» авторка вважає зусилля влади з перетворення міст Правобережної України на форпости поширення імперської культури, намагання через різні канали комунікації накинати всім мешканцям нові просторові уявлення щодо належності до імперії (с.237). Дослідниця детально простежує стратегії освітньо-культурного «дисциплінування»: поетапного російщення, уніфікації навчального процесу (в тому числі ліквідації польської просвітницької моделі, запровадження контролю над організацією навчання в єврейських закладах, блокування громадських ініціатив зі створення українських шкіл), регламентації сфер дозвілля, книговидавництва і книгорозповсюдження. Щоправда, в осмисленні проблеми співвідношення просвітницької, імперської та національної складових явища модернізації О.Прищепя не завжди зауважує прояви асиміляційної політики в описах культурних інструментів імперської влади, використаних для пожвавлення «міжкультурних комунікацій», громадського життя й ділових контактів, сприяння «поступовому зближенню євреїв з рештою населення» (с.205, 215, 224). Очевидно, що такі прояви модернізації не сприяли збереженню національної унікальності. Й.Петровський-Штерн оцінив спроби влади змінити єврейське містечко (штетл) як «вияв примусової модернізації», а намагання євреїв залишитися собою – як «контрмодерність», зазначивши, що штетли не мали шансів пережити російську модернізацію¹⁰. Варто згадати вороже сприйняття міст (як просторів трансляції імперських зразків культури) представниками української інтелігенції рубежу XIX–XX ст., котрі дбали про збереження національно-культурної автентичності.

молитовниками до 1880-х рр. (див.: *Яременко М.* Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII ст. – Л., 2017. – С.50–54).

¹⁰ *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка / Пер. з англ. Я.Стрихи. – К., 2019. – С.3.

Спосіб розгляду модернізаційних культурних зсувів з огляду на розвиток високої культури зумовив авторське трактування «міського культурного життя» регіону «і як польське, і як єврейське, і в дуже обмеженому просторі (переважно на початку ХХ ст.) – як українське» (с.25)¹¹. Авторка доводить, що внаслідок зовнішніх обмежень українське населення залишалося найбільш упослідженим у навчанні рідною мовою. При цьому серед простолюдю околиць малих міст книжки й театральні вистави українською мовою були затребувані більше, ніж у губернських центрах. В освітній сфері українська ставала мовою спілкування передусім учнів неспляхетського походження, і ця тенденція міцніла мірою демократизації учнівського складу.

У монографії висвітлено практики української інтелігенції зі вшанування пам'яті Т.Шевченка, намагання налагодити діяльність «Просвіт», надати українського забарвлення діяльності інших громадських об'єднань, організувати випуск друкованих видань. Розглянуте питання українознавчих студій низки відомих українських культурних і громадських діячів, життя яких у різний час було пов'язане з діяльністю навчальних закладів малих міст регіону. У доповнення до цього сюжету можна згадати і про участь православних священників Правобережжя (та членів їхніх родин) в опрацюванні українознавчої тематики¹² та формуванні українського національного руху¹³.

Горизонти розробки теми тільки підкреслюють її значущість. Дослідження О.Прищепи, базоване на багаторічній копійкій праці зі збору та узагальнення значного масиву даних, утворює «простір» подальшого осмислення проблем модернізації культурного життя малих міст Правобережжя. Один із напрямів майбутніх студій може стосуватися проявів «модерної міської культури» в низових соціальних середовищах, зокрема засвоєння модерних культурних форм селянами, котрі становили 30–50% усього складу мешканців аграризованих міст і містечок (с.32). І тут уже потребуватимуть більшої уваги явища популярної культури.

Насамкінець слід відзначити, що в оформленні книги помітні поліграфічні хиби – текст надруковано то через 1-й, то через 1,5-й інтервали. Натомість коректно подано довідковий апарат – посилання, бібліографія, список скорочень, географічний та іменний покажчики. Окрему інформаційну цінність становлять 12 додатків (с.131–165).

Вікторія Волошенко

кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна), antgrej@gmail.com

¹¹ А.Каппелер також пише про те, що модернізація (урбанізація, індустріалізація, ліквідація безграмотності й соціальна мобілізація) України «значною мірою відбувалася без українців» (див.: *Каппелер А.* Нерівні брати: Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності / Пер. з нім. В.Кам'янець. – Чернівці, 2018. – С.141).

¹² Див.: *Баженов Л.В.* Поділля у працях дослідників і краєзнавців: ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с. Українське минуле популяризували навіть монархісти, згромаджені навколо Почаївської лаври (див.: *Федевич К.К., Федевич К.І.* За віру, царя і Кобзаря: Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 рр.) / Пер. з рос. К.Дячук. – К., 2017. – 308 с.).

¹³ Див.: *Гирич І.* Формування української нації: теорія і суспільні виклики (ХІХ – початок ХХ ст.). – Тернопіль, 2014. – С.112.